האסתטיקה כשלב בהתפתחות ה"יפה"

אריאל פוקס

מבוא

כאשר צעד היונק אל עבר מהותו האנושית, היו סיבותיו אשר היו, חבר הוא אל האחרים, ויצר את הקבוצה החברתית והמרחב החברתי. חיבור זה אמנם הניב את האסתטיקה הכרתית נשגבת, בה אנו מכירים כיום, אך במקרים רבים מדי היא גם השכיחה את יופיה של היצירה העצמית, זו הטמונה כה עמוק במערכות הגופניות־רגשיות של האדם. לכן, כבר מהשלב הראשון לכינונה של הקבוצה החברתית החל האדם לאבד את דרכו אל יופיה של חוויית הרגע הגופני ולהרוויח את כינונה של הנשגבות האסתטית. אולם כיום, העדות הפילוסופית האסתטית, אשר חלק ממנה מובא במאמר זה, מסוגלת לראות שוב את היופי האלוהי של חוויית היצירה העצמית הרגעית, לצד נשגבותה של היצירה האסתטית החברתית־קוגניטיבית. השילוב המדובר כאן, בין היופי הנובע מתוך היצירה העצמית, לבין חוויית האסתטי ההכרתי, ייצור ככל הנראה, מבעד משקפיו של מאמר זה, את השלב הבא באבולוציה האנושית ההכרתית. הבזק פילוסופי זה, יתהווה על פני 2000 מילים ויתחלק לארבעה חלקים.

התנהלות האדם במרחב היא מקשה מחשבתית שלמה רק כאשר כוללים בדיון את עולמו הפנימי, הגופני־רגשי של האדם, ואת עולמו החיצוני, המרחבי־חברתי. בחלקו הראשון של המאמר נבודד את משתנה הגוף־מרחב ממשתנה הקוגניציה־חברה, בניסיון להתחקות אחר יסודותיו הגופניים של המושג האנושי "יפה". יסודות אלו תחושות הנכון והאהבה הגופניות הראשוניות. תחושת ה"נכון" היא התחושה שחש כל גוף ביולוגי אל הפנוטיפ המורחב שלו (אל היצירה העצמית שלו), ואליה מיתוספת תחושת ה"אהבה" שחש היונק אל האחר הקרוב אליו. מבחינה אנושית, כל ה"יפה" שאנו חשים כחלק מזהותנו האישית, נגזר מיסודות ביולוגיים אלו של "נכון" ו"אוהב", אל הסובב הפיזי והאנושי שלנו.

חלקו השני של המאמר יעסוק בבחינת התפתחות המושג "יפה" כחלק בכינונה של הקבוצה החברתית והשפה המדוברת. בשלב הראשון של התפתחות הקבוצה החברתית, מופיעה נוכחותו של המושג "ראוי" כחלק ממערכות היחסים החברתיות (עדות מובהקת לכך ניתן למצוא במחקרים שבחנו התנהגויות הדדיות בקרב קופים). עם הופעת השפה בשלמותה, רגע לפני המהפכה החקלאית, מופיעה גם ידיעת ה"טוב" לצד ה"ראוי". זהו השלב בו מופיעה הקטגוריה הקוגניטיבית "יפה" כחלק מההבניה החברתית־קוגניטיבית של המושג החברתי "ראוי" ו"טוב". בזאת מונח היסוד לראשונה להתנגשות פוטנציאלית בקרבו של היחיד במאבק על כינונו של המושג "יפה". מאבק זה מתרחש בין מושג ה"נכון" וה"אהבה" הגופני לבין ה"ראוי" וה"טוב" החברתי.

חלקו השלישי של המחקר יבחן את הנאמר לעיל על בסיס העדות האנתרופולוגית־שבטית. בחלק הרביעי של המאמר נבחן את המושג "יפה" על בסיס חוויית העולם הפוסט־מודרנית ונעלה לדיון את הופעתו של ה"אסתטי" כחלק מכינונו של עולם הידע האנושי. ה"אסתטי", כך נטען, הוא השלב האחרון של התפתחות ה"יפה", והוא מבוסס על עולמו האינטלקטואלי־קוגניטיבי־חברתי של האדם המערבי. בעזרתו של הכלי האינטלקטואלי־הכרתי יכול הוא, היחיד, להתקרב אל הנשגב הרגשי, האלוהי (כפי שנהוג היה לומר בעבר). בקצה קצהו של המאמר, ננסה להציע כי הבנת מושג ה"יופי",

כנטוע בין הגוף ה"נכון" וה"אוהב" לקוגניציה ה"ראויה", ה"טובה" וה"אסתטית", יכולה לאפשר לאדם לנסות לשלב בין העולם הגופני לחברתי, ובזאת לחיות בעולם פנימי וחיצוני נשגב יותר.

חלק א' – מ 0/1 פנוטיפי ל"נכון" גופני

האבולוציה היא אוסף של חלקיקי חיים, רובוטים מומחים, החוברים יחדיו בתהליך שרידה. ניתן לחלק את התחושות הראשוניות ביותר של בעלי החיים המזעריים ביותר לאוסף של תחושות 0/1. הפנוטיפ, שהוא הביטוי הגופני של הגנוטיפ, הנו רובוט מומחה. לכן הפנוטיפ המורחב יהיה ביטוי מרחבי חוץ גופני של הגנוטיפ. כך יהיו הקורים לעכביש, שהם תוצר מרחבי, חוץ גופני, של פעילות גנטית בתוך העכביש. גוף המייצר פנוטיפ מורחב חווה תחושה של "נכון" בנפשו, המכונה על פי דנט (1996) "נפש זנה". תחושה זו מורכבת יותר מתחושת 1 פנוטיפית. החרק החברתי חי בתוך הפנוטיפ המורחב הקבוצתי. קן הנמלה, נוצר על ידי פעילות מרחבית משותפת של מספר נמלים ותחושת ה"נכון" בקן היא תחושה חזקה, למרות שהקן לא נוצר כפנוטיפ מורחב של נמלה בודדת. לפנוטיפ היונקים יש עולם רגשי מפותח, ובין תחושת ה"נכון" לתחושת הלא־נכון מתקיימות בקרבם גם תחושות עזות של "אהבה" מחד, פחד מאידך וסקרנות (זו שהרגה את החתול). הגישה האקולוגית לפסיכולוגיה של גיבסון יכולה לשמש להבהרתו של מהות ה"נכון" המדובר, ולו במעט. לדעת גיבסון, הגוף היושב על סלע הופך את הסלע לכיסא, והוא חש "נכון" בעשותו כך. הגוף ההולך על הדרך חש "נכון" כאשר הוא הולך עליה. כלומר הגוף מורכב ממיליארדים של יחידות חושבות מעבר לחשיבה הקוגניטיבית שלנו, והוא חש את נכונות הפעולה במגע עם הפנוטיפ המורחב שלו או של קבוצתו החברתית.

חלק ב' – התפתחות קוגניטיבית־חברתית, מ"ראוי" חברתי ל"אהבה" חברתית ועד ל"טוב" חברתי

דה ואל (1996) זיהה בקרב הקבוצה החברתית הקופית את שורשי המוסר על בסיס מכלול מושגים של "ראוי" ולא־ראוי. הללו באים לידי ביטוי בתמיכה חברתית בחלשים, עזרה הדדית ובנידוי פרטים המזיקים לקבוצה. המושגים שדיברנו בהם לעיל, 0/1 ו"נכון", מיתוספים למכלול הגופני־רגשי של הקוף כפרט. התנהגות מוסרית, כבר בקרב הקופים, היא מה שאנו מכנים בשם התנהגות "יפה" או נאותה. לכן שורשי המוסר, מושגי ה"ראוי", ייתוספו למושגי ה"נכון" וה"אהבה" בעולם הידע הגופני והרגשי שיהפוך, בסופו של דבר, למושג ה"יפה" האנושי. לקופים יש מטען גנטי כה זהה לשלנו עד כי חייבים לשאול – מה יש בגנים שלנו שהפך אותנו לכה שונים? התשובה המקובלת כיום היא כינונם של יחסי תקשורת ומסגרת חברתית.

את ההבדלים הללו ניתן לחלק לשלושה שלבים של התפתחות השפה, כפי שעולה כיום מתוך הממצאים הארכיאולוגיים. ראשית השפה, לפני שני מיליון שנה, עם הופעתו הראשונית של אזור ברוקה במוחו של ההומו־הביליס. התגובה החיובית, שחש ההומו־הביליס כאשר ייצר את כליו, שהם הפנוטיפ המורחב שלו, היא תחושה של "נכון". התגובה החיובית שבה חש מקבוצתו החברתית, שיכולה להתבטא בחיוך ואולי חיבוק, ועצם היצירה של הפנוטיפ המורחב החברתי, הייתה תחושה של "אהבה" ו"ראוי". כאן מופיע לראשונה, המושג "יפה" כחלק מהמכלול השלם של התחושות האלו.

בשלב השני, החל להופיע ההומו־סימבוליקוס, עם הופעתו הביולוגית של ההומו־ארקטוס, לפני כמיליון שנה. דיקון (1997) מוצא בממצא החברתי־ארכיאולוגי את הרגע בו נוספה לכלים משמעות חברתית סימבולית, ואת הרגע בו הם הופכים להיות כה מורכבים עד כי הכנתם חייבה שימוש בשפה סימבולית. ההומו־סימבוליקוס החברתיים, המבוססים על ההומו־ארקטוס הביולוגיים, יכולים להתחיל להפריד בין כלים שמשמשים למטרה חברתית אחת, כיוון שהם היו "נכונים" יותר, הם "אהבו" אותם יותר ובאופן סימבולי בסיסי, ולא קטגורי־קוגניטיבי מובהק, הם היו "יפים" יותר בעיניהם. לכן זו היא גם הפעם הראשונה בה עלולה להתרחש התנגשות פנימית, בין התגובה הגופנית "נכון" של תחושת הפנוטיפ המורחב האישי של היוצר, לבין התגובה הקוגניטיבית אישית, שהיא מובנית חברתית, שיכלה לקטלג את הכלי ל"אהוב פחות" או "לא אהוב".

בשלב השלישי של התפתחות השפה, בין מאתיים למאה אלף שנה, מופיע ממצא חומרי אשר הוא כולו משמעות סימבולית, מבלי שתהיה לו כל משמעות פונקציונלית חוץ־סימבולית. שיאו של תהליך זה, הוא בהופעתה של השפה כישות קוגניטיבית שלמה, אשר העדות הארכיאולוגית שלה היא הופעתם של ציורי מערות, מעט לפני המהפכה החקלאית (לפני כ־12,000 שנה). כך, רגע לפני המהפכה החקלאית, היופי מקבל משמעות קוגניטיבית־חברתית, כחלק בלתי נפרד מן השפה האנושית וההבניה הקוגניטיבית של היחיד, על בסיס מושגים חברתיים של "טוב" ורע. כאן ההתנגשות בין תחושת ה"נכון" הגופנית, לבין התגובה החברתית של רע, היא חמורה מבעבר.

נפרט את מושג הטוב והרע של האדם רגע לפני המהפכה



החקלאית: ליופי הראשוני של תחושת ה"נכון" הפנוטיפי מתלווה גם הפנוטיפי מורחב האישי והחברתי. היופי השני של תחושת ה"אהבה" לאחר ולסובב האישי־חברתי ותחושת ה"ראוי" החברתית. היופי השלישי של ה"טוב" החברתי. ההתנגשות בין שני מדדי היופי הראשונים למדד היופי השלישי יכולה להביא להולדתם של פרדוקסים רבים.

חלק ג' – שד האם

כאשר תינוק שוהה בבטן אמו, הוא חש תחושה חזקה של שלמות גופנית, אותו "נכון" תאי־פנוטיפי שדיברנו בו בראשית הדברים. הוא יוצא מן הבטן וחש ב"נכון" וב"אהבה" המתלווים לה. מגעם, ריחם וקולותיהם של הוריו, יהיו ה"פנוטיפ המורחב" שלו עוד לפני שפקח את עיניו, יצר בידיו, פסע ברגליו – כל אלו שהם יסודות ה"יפה" הגופני שלו. תולדות ה"טוב" החברתי יבנו את היפה הקוגניטיבי העתיד לבוא.

מחקרים אנתרופולוגיים שנעשו בקבוצות שבטיות מראים (טורנבול 1962; לידלוף 1975) כי בקבוצות שאינן מפותחות מבחינה טכנולוגית, אין ריחוק רב בין הילדים להורים ולקבוצה החברתית, בקבוצות כאלה הילדים גדלים להיות הרבה יותר שלווים מן הילדים העירוניים/מערביים. קבוצות חברתיות אלו מכונות, על פי אסכולת פרנקפורט, קבוצות "אורגניות". האדם אינו מתקיים בהם כיחיד, הוא אינו יחידה גופנית עצמאית, זהותו האישית, הדרך שבה הוא תופס את עצמו היא כחלק אינטגרלי מן הקבוצה, בין היחידים מתקיימים יחסי הכלה הדדיים. ההנקה לדוגמה, בקבוצות אלו נמשכת מספר שנים עד שהילד עוזב את השד באופן טבעי. אין ביניהם עלבונות הדדיים, אלא הכלה. לכן, פגיעה פיזית אינה מובילה לבכי אלא לצחוק. במקרים הקיצוניים, כאשר מישהו בכל זאת בוכה, מתוארת הקבוצה כמזדהה ואף חווה את כאבו של היחיד. באותן קבוצות יש כמובן פחות חוקים של טוב ורע, אבל העונש על הפרתם חמור יותר מאלו המקובלים בתרבות המערבית.

ישנו עוד שוני בסיסי בין התרבות המערבית לקבוצות עליהן דיברנו לעיל, זהו השוני בתפיסת הזמן־מרחב, העבר־עתיד. לקבוצות הנידונות כמעט ואין תפיסה של עבר רחוק או עתיד רחוק. הוויית החיים נוטה ברובה לכאן ועכשיו, כשאת הזמנים והפעילויות קובעות שעות היום והלילה וחילופי העונות. חוויית הרגע מאפשרת ליחיד בקבוצה זו לחוות את מרחב החיים שלו לפרטי פרטיו. להבדיל ממני, שחלפה חצי שנה עד שמצאתי את הזמן לטייל בשכונת מגוריי החדשה. חוויית ה"נכון", ה"אהבה", וה"פנוטיפ המורחב" החברתי עמוקים יותר מאשר בתרבות המערבית. הם מאפשרים חוויית חיים גופנית מלאה יותר. ה"יפה" שנובע מתוך ה"נכון" וה"אהבה" גמישים מאוד. וה"יפה" הנובע מה"פנוטיפ המורחב" עמוק מאוד בהבנייתו החברתית.

חלק ד' – אסתטיקה מפחידה, אלימה ודוקרנית כמפתח לנשגב

מספר אלמנטים חדשים שנוספו לחוויית החיים בתרבות המערבית לא היו בימי המהפכה החקלאית. הכוונה היא לאחרות ולאינטלקטואליה. הילד בתרבות המערבית הופך, בשלב מוקדם בחייו, לאחר. הוא מופרד משד אמו לאחר זמן קצר ביותר והוא מושם בחדר אחר. פופר (1970) בהגדרתו את היחיד חושף לפנינו את עצמתה של תחושת האחרות: מהרמה הגופנית־פיזית המופרדת במרחב הביתי, אל רמת החוויות הסובייקטיביות שמקורה במגוון הקבוצות החברתיות שאליהן נחשף הילד, ועד לרמה והידע האינטלקטואלי השונה של כל ילד בנפרד. כל החוויה המערבית הזו, על שלל גוניה, היא עדיין בגדר הנסבל עד גיל שש. ואז, שולחים את הילד לבית הספר. שם, הוא נמדד ושמים עליו תג. ציוניו ייצגו אותו בכל אשר יפנה. ההתנהגות אליו תיקבע בהתאם. ילד טוב, שזוכה לאהבה, הוא ילד שמקבל ציונים גבוהים. מחקר שקראתי, שאיני זוכר את מקורו, הראה כי כמות החיוכים שילד מחייך מגיל שש יורדת בשמונים אחוז ליום.

בתרבות המערבית ניתנת תמורה כלכלית לאלו אשר יש בכוחם ליצר את הפנוטיפ המורחב החברתי. קבלת ה"אהבה" בהווה מבוססת לפיכך על הפוטנציאל ה"כלכלי"־"כוחני" של היחיד בהווה ובעתיד. ציוני הילד ומידת הכוחניות שהוא מפגין, וצירופים שונים ומשונים של שניהם (ציונים ופורענות), יקבעו את מידת ה"אהבה" שבה יזכה מחבריו והוריו. כאן מתחילה חוויית החיים של התרבות המערבית להתקיים במסגרת העבר־עתיד האישי. אמנם הידע הוא גם הכלי דרכו יכול היחיד לחוות את היפה הנשגב, אולם הלימודים בבית הספר נבנים על מנת לבחון את מידת האנליטיות והכוחניות של הילד, ולא כדי להעבירו את הדרך אל ה"נשגב" המבוסס על שילוב בין המערכת ההכרתית והגופנית של האדם.

מרחבי קצה אלו מאפשרים ניתוק מחוויית החיים היומיומית המבוססת על העבר־עתיד. זאת מעין הפסקה בלבירינט העירוני. אפשר לרדת לשם עם הכלב, ולדבר בגלוי עם בעלי כלבים אחרים. אם אתה אוהב את הכלב שלך, ואתה אוהב אותו, כי הוא כמעט היחיד שנותר, הוא גדל להיות כלב אוהב, והוא מתחבר עם כלבים אחרים. בעליהם מקבלים אישור לתקשורת הדדית. זה נעים, בתוך המולת העיר, מגע שמבוסס על כאן ועכשיו. בפארק, לא שואלים אותך מה אתה עושה למחייתך, תג המחיר לא קובע את מידת היופי שלך. מדברים על הכלבים. ניתן ללכת בשבילים לאט, כל

פרט מופיע. עוצרים להביט בעץ שעוטף את הבטון בשולי השביל, ומפליגים במחשבות פילוסופיות בדבר עצמתו של הטבע. שיר הַיְיקוּ קטן בתוך ההוויה המערבית. "ורד בידי / עקבות רגלי / במדבר סהרה" (שיר שכתבתי לנסיך הקטן).

הלילה בעיר הוא גם מרחב קצה. אנשים מתחברים לרגעים. רגעים קטנים לכאורה, אך הם מספקים לאדם תחושה של חיבור ומשמעות. תחושת האחרות נעלמת, וזוג זרים מגשימים את עצמם, דוברים בלהט יצירה, נמזגים איש אל רעהו. רעב המגע התמים מתפרץ, כמו נווד במדבר שהגיע אל הנווה אחרי ימים של הליכה. באותו רגע טהור ויחיד, אתם יכולים לנחש, הם הכי יפים בעולם זה לזה, והם חשים את חומות הבדידות מתרסקות (פרום 1956). "כשהחושך ירד, רקדנו לבד, בעולם שכבר אין בו ממש" (יזהר אשדות).

האסתטי הוא השלב האחרון של התפתחות מושג היפה, והוא מקושר אל כל מרחב המושגים האנושיים שהתפתחו מתוך יחידת ה"נכון" של החיים הביולוגיים הקטנים ביותר. בעולם החברתי הפוסט מודרני, עולם המושגים שבין הנכון ללא־נכון הוא עצום ומגוון. היפה מגוון מאוד, והאסתטי, שהוא השלב האחרון של התפתחות היפה, מבוסס על ההכרה האינטלקטואלית. לאנשי המהפכה החקלאית לא היה מושג כזה של אסתטי המבוסס על הבניה הכרתית החומרית. האדם המערבי, מתוך עילפון החושים היומיומי שלו, יחוש תחושת התעלות עצומה למראהו והבנתו של היפה האסתטי, יהיה זה משפט גֶדֶל, יהיה זה ציור של אֶשֶר או המוזיקה של באך. אין זה פוסל את יופיה של היגואר החדשה, אין זה פוסל את מקומו של הבית וחבלי ילדות שמעלים תחושה של יופי והתעלות, בלי קשר לרמה האסתטית של המקום. אין זה פוסל את יופיו של הכותל בעבור היהודי המאמין. אין זה פוסל את יופיה של ההתנהגות הראויה, המוסרית. אין זה פוסל את יופיו של הסל המדהים שהכנסתי בשבת. אין זה פוסל את יופיו של הקשר העמוק הבין־אישי האמיתי, ההדדי והמכיל.

סיכום ואופטימיות

ראינו בהבזק, כיצד התפתח מושג היופי לאורך התפתחות עולם החיים. כיצד האדם מורכב ממיליארדים של יחידות חיות קטנות המגיבות אל הנכון. כיצד היונקים מסוגלים לאהוב, וכיצד הקופים כבר מכילים את המושג "ראוי". ראינו כיצד קבוצת ההומו סימבוליקוס הקדומה מכילה את מושג היפה עוד לפני הולדת השפה, וכיצד התפתחותה של השפה והקבוצה החברתית הביאה להופעת הקטגוריה הקוגניטיבית יפה וטוב. החברה המערבית, בזרועותיה של ההתפתחות הטכנולוגית, הביאה להולדת האסתטי הקוגניטיבי במקביל לפוטנציאל הקיום של כל שאר המושגים שלעיל. הנכון – על סמך פעילויות גופניות (עבודה על הפנוטיפ), יצירתיות ושיוך לקבוצה חברתית (פנוטיפ מורחב). האהבה – קרבה הדדית וחום בין־אישי. הראוי – פעולה על פי חוקי המוסר האנושיים. הטוב – פעולה בגבולות חוקי החברה. האסתטי – פיתוח אינטלקטואלי וחוויית הנשגב הקוגניטיבי.

נדמה לי, לאורה של ההתפתחות המהירה שחלה בילדים במשך חמישים השנים האחרונות, כי אנו עומדים על סף עידן חדש. הילדים היום קולטים מידע במהירויות עצומות, וידע אינטלקטואלי טכנולוגי, כפי שהוא נתפס על ידי אבי, אינו עוד אורים ותומים. אני צופה כי העידן החדש, יהיה כזה שבו האסתטי יהיה שילוב של ידע חיצוני טכנולוגי עם ידע פנימי רגשי. איני יודע כיצד יקראו לרמה כה גבוהה של יופי, אך אני מצפה לבואו■

מקורות:

דוקינס, ר. (1989), **הגן האנוכי**, תל אביב: הוצאת דביר.

פרום, א. (2001/1956), **אמנות האהבה** (תרגמה לוי, ד), תל אביב: הוצאת מחברות לספרות, זמורה–ביתן.

Deacon, T. (1997). *The Symbolic Species – The Co-Evolution of Language and the Human Brain.* New York: Penguin.

Dennett, D. (1996). *Kinds of Minds.* New York: Touchstone.

DeWaal, F. (1996). *The Origin of Right and Wrong in Humans and Other Animals.* Boston: Harvard University Press.

Liedloff, J. (1975). *The Continuum Concept.* Tel Aviv: Alternative.

Popper, K.R. (1972). *Objective Knowledge.* London: Oxford University Press.

Turnbull, C.M. (1962. *The Forest People – A Study of the Pygmies of the Congo.* New York: Simon and Schuster.

